

Стеван К. Павловић

Историја Балкана

1804–1945.

поређе издање

Превео са енглеској

Чедомир Антић

Садржај

1. Увод.....	9
Од Римског до Османског царства.....	9
Османска и хабзбуршка владавина	15
Прелазно раздобље 18. века	27
2. Буђење нација, 1804–1830.....	37
Од фанариотског византизма до револуције.....	37
„Српска револуција“.....	43
Крај фанариотске владавине над кнежевинама.....	48
Грчки рат за независност.....	54
Царства повезана преко својих периферија.....	61
3. Самоуправа, устав и револуције, 1830–1856.	67
Дунавске кнежевине под органским статутима.....	70
Аутономна Србија	78
Отонова Краљевина Грчка	86
Танзимат и револуција у царствима	94
4. Балканске државе под ослабљеним утицајем сила, 1856–1878.....	103
Отонов пад и ступање Ђорђа I на престо	108

Од Александра Карађорђевића до Михаила Обреновића	113
Уједињење кнежевина	122
5. Империјални Балкан за време криза и реформи, 1856–1878.....	133
Хабзбуршки компромиси: <i>Ausgleich</i> и Нагодба.....	133
Османске реформе: обновљени танзимат и егзархат	142
Источна криза и Берлински конгрес	151
6. Од Берлинског конгреса до 1900. године – део I.....	160
Јужни Словени и Румуни под влашћу Двојне монархије.....	161
Србија напредњака и радикала	170
Румунија либерала и конзервативаца	179
7. Од Берлинског конгреса до 1900. године – део II	190
Мукотрпни почеци Бугарске	190
Европска Турска	199
Грчка између Трикуписа и Делијаниса	207
Распајање, изграђивање и проналазак нација	214
8. Крај 19. века, 1900–1914. година – део I.....	224
Поткопани темељи <i>Ausgleich</i> -а	225
Младотурци на Порти	231
„Златно доба“ Србије под краљем Петром I; Црна Гора.....	239
Независност и Македонија: Бугарска под краљем Фердинандом	245
9. Крај 19. века, 1900–1914. година – део II	255
Обновљено самопоуздање: Грчка под краљем Ђорђем.....	255
Ка изборној и аграрној реформи: Румунија под краљем Каролом	261

Балкански ратови и њихове последице	268
Националне државе, сељаци и развој	276
10. Први светски рат и Париски мировни уговор, 1914–1920.	283
Од Сарајева до Солуна.....	284
Смутње, подела и окупација	292
Изненадни крај.....	299
Мировни уговори	305
11. Двадесете године 20. века – део I: Губитници	313
Албанија – придошлица	315
Грчка – губитник у победи	323
Бугарска – губитник у поразу	329
12. Двадесете године 20. века – део II: Победници	338
Велика Румунија.....	338
Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.....	349
Опоравак и несигурна стабилност	361
13. Тридесете године 20. века – део I.....	365
Из депресије у „Großraum“	365
Југославија под краљем Александром и кнезом Павлом	373
Бугарска под краљем Борисом	383
14. Тридесете године 20. века – део II	391
Грчка под Венизелосом и Метаксасом	391
Румунија под краљем Каролом II.....	398
Албанија под краљем Зогом.....	407
15. Други светски рат 1939–1945.	417
Нацисти и Совјети – од пакта до рата	417
Балкан у сенци других фронтава	425

Од Стаљинграда до капитулације Италије	433
Крај	439
16. Закључак.....	450
Само топоним	450
Зашто 1804–1945?	452
Историја Балкана	456
Објашњења, извињења и признања.....	460
Библиографија.....	462
Речник.....	469
Мапе	471
<i>Андреј Мишровић</i> Историја и парамит <i>Балкан или Проклејо полуострво</i>	477
Индекс	485

Увод 1

Географија и њен утицај на историју. Византија, средњовековне монархије, османска и хабзбуршка освајања. Прелазно раздобље 18. века.

Од Римског до Османског царства

Балканско полуострво одликује се како географским јединством тако и јединством наметнутим историјом. Реч „балканизација“ често је употребљавана да значи распарчавање и немире, али су историчари овог полуострва¹ указивали да његова историја није ништа немирнија него повест било ког дела Европе пре Првог светског рата. Распарчавање и немири су, у сваком случају, последица његовог састава, места на географској карти и борбе за власт над њим.

Турска реч *балкан* значи „шумовите планине“. За разлику од Иберијског и Апенинског, Балканско полуострво оивичено је планинским масивима. Динарске планине простиру се од словеначких Алпа, дуж јадранске обале до Албаније, потом се настављају ка

¹ На пример, Dimitrije Djordjević and Stephen Fischer-Galati, *The Balkan Revolutionary Tradition*, Columbia University Press, New York 1981, XI; или John R. Lampe and Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1559–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press, Bloomington 1982, 3.

унутрашњости преко венаца Пинда у средишњој Грчкој, остављајући на западу тек узак обалски појас. Карпатски планински ланац обликом подсећа на наопако латиничко S, које почиње на северу Румуније, пружа се ка југу и раздваја равнице Молдавије и Влашке од висова Трансилваније, пре него што скрене ка југозападу, пређе Дунав код Гвоздене капије и напослетку заврши на истоку, у Бугарској, у обличју венаца Балкана. На крају, стари македонски и тракијски планински масиви залазе у северну Грчку.

Испрекидана структура ових планина ометала је интеграцију изнутра, али није стварала препреке спољном продору. Приступ су омогућавале повезане долине, платои и басени. Њима су подстицани посебности и повезаност, освајања и размене. Најзначајнији путни правци били су Дунав и друм Београд–Солун. Док је велика река чинила везу са Средњом Европом и Русијом, пут од животног значаја ишао је преко низија у старим планинама, од дунавских равница, моравском и вардарском долином до Егејског мора.

Трајни утицаји долазили су с отвореног севера или са југа евроазијском везом следећи правце север–југ. Римљани су освојили највећи део Балкана, али га нису населили, изузев дуж јадранске обале и Дунава. Почетком 6. века постојале су две, углавном градске области – римски север и запад и грчки југ и исток. Романизована зона обухватала је приобални Јадран и дунавски блок, одвојен од нешто мање романизоване планинске унутрашњости, са мешовитом облашћу која се постепено сливала у хеленизовани југ.

Јужни Словени су дошли са севера Карпата у доба почетка сеоба. Потекли су из степа средишње Азије и потом прешли Дунав. Расули су се Балканом од Алпа до Пелопонеза, својим насељавањем у потпуности изменивши етнички састав полуострва. Староседеоци – хеленизовани, романизовани и други – повукли су се у планине, приобална или острвска уточишта, или су се помешали са мноштвом дошљака, који су и сами бивали асимиловани што су више продирали у грчке земље.

Напослетку је славизован широк средишњи копнени појас од Јадрана до Црног мора. Општи назив Словени придат је граничном становништву које се сасвим разликовало од несловена. Стара имена водећих племена проширила су се на све оне који су се населили од западних долина до Јадрана – Хрвати – и на оне дуж јужних притока Дунава и околних низија – Срби. Германско, словенско и грчко становништво називало је Власима (облици тог имена као Велшани и Валонци били су употребљавани другде), што је можда потекло од

романизоване келтске заједнице, романизоване припаднике њихове средине, али и све друге који су живели сличним животом.

Први покушај християнизације прекинуле су сеобе. Даље покрштавање Словена под испреплетаним утицајима папства и Византије довело је до тога да латинска варијанта превлада на Западу, док су грчки обред на народном језику изван хеленске културне сфере проширили византијски мисионари.

Збрка настала упадом новог становништва, за којом су уследиле промене на Западу, омогућила је настанак јужнословенских феудалних установа у простору између византијског Римског царства и баштиника римског наслеђа на Западу. Пореклом из области источно од Азовског мора, Бугари су се у 9. веку улогорили на обема обалама доњег Дунава. Напослетку се утопивши у Словене, претходно су им подарили своје име и устројство, а примили су и хришћанске мисионаре. Бугарска држава доживела је свој врхунац када је њен владар Симеон присвојио титулу цара (caesar) 913. и покушао да заузме Цариград. Бугарско царство је узимало данак од, у различита времена, освојених области које су се простирале од Дунава до северних грчких области и Јадрана.

На северу, пошто су се Мађари, или Угри, населили у Панонској равници примивши хришћанство, феудализам је на словеначким земљама заведен под германском влашћу, али је унутрашњи развој, поникао на словенским племенским структурама, омогућио хрватском краљевству да загосподари друмовима између северног Јадрана и равница. Круна, коју је краљ Томислав 925. добио од папе, дошла је 1102. у посед краља Угарске. У то време је Угарска, такође први пут, стекла власт над Трансилванијом, планинском облашћу унутар карпатског лука, са мешовитим и по свој прилици у основи романизованим становништвом. Попут Хрватске, она је задржала аутономан статус.

Хрватска се само под првим угарским краљем који је њоме загледао простирала свом ширином свог „историјског“ опсега, али та чињеница није избрисала оно што ће бити названо троједницом – језгро унутрашње Хрватске са њеним установама, славонске равнице раније изложене снажнијем угарском утицају и далматинске обале чији су се градови борили да очувају своју самосталност. Замеци државних структура такође су у 9. веку настали и у јужним динаридским висијама. Венеција и Угарска представљале су препреке

које су одвраћале амбиције српских владара од Јадрана и равница, услед чега су оне управљене ка номинално византијским областима долина Мораве и Вардара. Док је империја кретала путем дуготрајног опадања, српско краљевство узлетало је ка највећем политичком развоју балканских Словена током средњег века.

Србија је користила опседнутост Запада Византијом и Светом земљом, што је продубљивало разлике између Рима и Константинопоља. Када је Четврти крсташки рат раскомадао Царство и опљачкао његову престоницу, владари из лозе Немањића подстицали су Латине против Грка и завађали саме Грке. Ширећи се на штету Бугара и Византинаца, Немањићи су узели титулу краља, добивши 1217. краљевску круну од папе, а црквену самосталност од патријарха изгнаног у византијску Никеју. Када се 1346. краљ Душан у Скопљу сâм овенчао царском круном Срба и Грка, његови поседи су се простирали од Саве и Дунава до Коринтског залива. У време када је десет година касније умро, Душан се налазио на корак од остварења две своје тежње: да запоседне Цариград (како су Словени звали Константинопољ) и да у својству папиног „капетана“ поведе европску одбрану против Турака.

Мада је грађена по узору на Византију, средњовековна српска и бугарска цивилизација није искључиво окренута ка Истоку. Владари Србије и Бугарске управљали су своје погледе ка оба средишта хришћанства све док нису спознали моћну интеграциону силу коју је пружао византијски концепт, прилагођен њиховим државама, заједно с аутокефалном патријаршијом, коју су стекли пошто су пристали уз цариградску цркву. Ипак, на њих су значајно утицале и везе са Западом. У раздобљу између 12. и 15. века читаво полуострво је било мост између Истока и Запада.

Јереси су цветале све док је хришћанство зависило од удаљених средишта, док су се касније одржале у областима позно установљених цркава и у планинским беспућима. Јеретичка учења су опстојавала и тамо где су се Исток и Запад преклапали, као и дуж главних путева. Она су пољуљала власти, спречила стабилизацију бугарске монархије и пустила корене у феудалном слоју Босне, који је почео самостално да се развија у 12. веку, под површним сизеренством Угарске. Угарска је, такође, била укључена у борбу за превласт над постепено славизованим трговачким градовима Далмације. Само се најбогатији међу њима – *Ragusa*, данас познатији под својим словенским именом Дубровник, одржао ослоњен на супротстављеност тадашњих сила, развивши се у посредника између Италије и Балкана.

Области са романизованим становништвом одржале су се местимично, али углавном у данашњој Румунији, у равницама доњег Дунава и на другој страни Карпата. Упади и сеобе прошли су преко њихових области на своме путу ка југу, али се нису заустављали у долинама где су се у 13. веку појавиле прве домаће државе – „влахије“ Молдавија и Влашка, чији су становници говорили романским језиком, употребљавали словенско писмо и припадали источном хришћанству. Остало пресловенско становништво било је потиснуто у планине, нарочито у Албанији, области коју су многи, из Италије или са Балкана, нападали и покушавали њоме да овладају, а која је напоследку укључена у Душаново царство.

Чак ни цар Душан није учинио ништа више изузев што је наметнуо личну власт над великашима царства које се распало после његове смрти. Крај српске моћи створио је вакуум на Балкану. Угарска и Венеција са севера, и још више османски Турци са југа, пожурили су да тај простор попуне. Ослобођена надмоћне сенке Србије, Босна је остварила раздобље славе под владавином краља Твртка. У родбинским везама са династијом Немањића, чији је желео да буде наследник, овај босански владар проширио је своју државу на српске земље, али такође и на Хрватску, дуж обале, преузевши титулу краља Србије, Босне, Хрватске и Далмације. Међутим, и даље је тек балансирао између својих католичких угарских сизерена и јеретичких вазала. После Тврткове смрти 1391. његово краљевство је склизнуло пут феудалне анархије, прикљештено између Турака и Угара. Отпорност њене јереси оставила је Босну изван наклоности католичке Европе.

Откако су се 1354. учврстиле у Европи, Османлије су потчиниле Душанове великаше у Македонији, раскомадану бугарску монархију, па чак и византијског цара, који је био само сенка некадашње славе. Битка на Косову 1389, у којој је српски владар, у савезу са босанским краљем Твртком, био поражен, није запечатилa судбину Балкана, али је сматрана судбоносном због напора на стварању хришћанског савеза који су јој претходили, као и размера погибиде коју је проузроковала.

Потиснути на север према Угарској, остаји српског краљевства опстали су све до 1459. године. Године 1463. дошао је ред и на Босну да падне. Босанско феудално друштво је постепено нестајало, уништавано у биткама и насиљу, временом је укључивано у нови, османски поредак, или се склањало у планинске кнежевине, на јадранску обалу или преко река, у Угарску, у којој је беснела феудална анархија. Само је Дубровник, захваљујући томе што је плаћао данак

и трговао са свима, остављен у миру, да би постао као нека Швајцарска 15. века, у којој су великаши држали похрањен свој новац и у невољи тражили уточишта. Угарско-хрватско краљевство распало се, пошто су му се приближили Турци. Велики напад који су предузели 1493. одвео их је све до Штајерске, а у повратку кроз средиште Хрватске, чије је племство пред Крбавску битку превазишло своја супарништва, тек да би било поражено у још једном великом покољу. Највећи део преживелих племића избегао је из изложених јужних области, а Хрватска и само њено име такође су пресељени на север.

Када је обновљено Свето римско царство Карла Великог покренуло своју „источну крајину“, Аустрија је, налазећи се на боку Немачке, добила улогу њеног браниоца од источних опасности. „Источна крајина“ (Ost) припала је Хабзбурзима, чији је поглавар дома први пут изабран за цара 1273. године. Хабзбурзи су већ под породичним доменима окупили и феудалне области насељене Словенцима, а њихов утицај ширио се на земље угарске круне. Када су Турци 1526. поразили Угре на Мохачу (*Mohács*), где је погинуо њихов краљ без наследника, хабзбуршко преузимање онога што је остало од његових поседа озакоњено је избором Фердинанда Хабзбуршког за краља Угарске, а потом и Хрватске.

Ступивши на Балкан као најамници супарничких хришћанских владара, османски Турци су се полако кретали ка северу у раздобљу од пада Галипоља 1354. до Мохачке битке, користећи у највећој мери распадајући феудални поредак и верско нејединство полуострва. Освајање грчких земаља довршено је тек после пада Цариграда 1453 (Турци су град назвали Истанбул, али је он у Европи све до 20. века обично био познат под старим грчким називом – Константинопољ) и смрти на ратишту његовог последњег цара. И град и цар остали су снажан симбол све до самог краја. До почетка 16. века Турци су, после победе над венецијанском морском силом, обезбедили морске прилазе освојеним земљама, настављајући да освајају копнене прилазе, прелазећи Дунав и поражавајући Угарску.

Територијални облик средњовековних балканских краљевина био је веома несигуран. Померана су и њихова средишта, а сами поседи су се територијално преклапали. Како су се краљевине развијале, њихови владари су узимали краљевске титуле и потом, у случају Бугарске и Србије, царске, чиме су се уздизали у наследнике Византије, која је, иако у културном погледу грчка, остала по својој империјалној идеологији римска до самог краја. Балканске средњовековне државе све су више биле повезане једна са другом и са

Западом. Становништво им је било нехомогено исто колико и титуле њихових владара. Владаре није занимао етницитет, пошто су себи поставили више циљеве.

Османлије су дошле у тај свет који се мењао. Продор тих нових освајача у Европу погодио је цело полуострво. Чак су и делови Балкана, који су остали изван оквира Османског царства, служили као тампон зоне према којима су били управљани османски упади и из којих су се њихови суседи бранили. Турска власт проширила се Балканом као део онога што је Трајан Стојановић уопштено назвао *Евројски сјојодишњи рай*².

„Рат о коме је реч није био просто рат Француске и Енглеске, већ сложени сукоб католика против католика, хришћана против муслимана, православних против католика, хусита против царских католика, таборита против утравкиста, Пољске и Литве против тевтонског реда, Османлија против краљевине Угарске, остатака Византијског царства и Стефана Душана, затим и Московљана против Татара и Новгорођана, Венеције и Милана против Ђенове, Тамерлана против Бајазита, Данске против Ханзе, једног феудалца против другог, сељака против господара.“

Османска и хабзбуршка владавина

Балканско друштво било је бојно поље на ком је племство, уз помоћ страних најамника и на рачун средњих слојева и сељаштва, настојало да се претвори у затворен сталеж. Повод за турско напредовање у почетку је био притисак који су сами освајачи подносили. Турке је са стеновитих висија Мале Азије привлачила далеко боља балканска земља. Уз војну надмоћ коју су поседовали, они су на самом полуострву нашли подршку помоћу које су наметнули поредак и јединство какве ће на Западу успоставити централизоване монархије.

Учинили су то постепено. Први период освајања одликовао је прилагођавање. Саме Османлије желеле су да их сматрају

² Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, M. E. Sharpe, Armonk, NY & London 1994, 154.

баштиницима наслеђа Источног римског царства, док је ислам трпео Јевреје и хришћане. Током агоније, Византија је своју судбину сматрала запечаћеном – било да падне под власт Латина било Турака. Бити спасен од стране Латина значило је губитак православља, док таква опасност не би постојала ако би Царство преузели Турци. Управо се због тога чини да је највећи део Грка свакако био наклоњенији овој другој могућности. Пред сам пад Цариграда очајни цар је прихватио унију цркава под папом. Формално постигнута у Фиренци 1439, унија је и код куће била одбачена, а да не помињемо православне из других крајева.

Царева власт је до тада постала само магловит симбол. Међутим, цариградски патријарх је остао верски поглавар већине хришћана, који су се већ налазили под османском влашћу, док су словенски владари на Балкану желели да буду у сталном додиру са матичном црквом, чак и онда када су одбацивали зависност својих епископа од Цариграда. Свето царство (Византија) остало је идеал.

Православна црква представљала је заједницу верника у хришћанском Римском царству, које је сматрано насељеним светом (васељеном). Цар јесте био Божији изасланик на Земљи, но ипак је његова власт остала ограничена законом, традицијом цркве и јавним мњењем. Поред грчко-римске владајуће традиције и образованог световног политичког слоја, није била потребна монолитна црквена организација. Поглавар црквене хијерархије био је епископ васељенске престонице, одакле потиче и његово достојанство васељенског патријарха. Источна црква никада није била клерикална као западна, у којој је после пропасти Западног римског царства свештенство у свакодневном говору почело да постаје црква, која је подједнако била устројена да одржава цивилизацију и брани се.

Османска власт представљала је султаново право да употребљава и штити све изворе добара и да одржава хармонију међу друштвеним сталежима и религијско-етничким групама или *милетима* (*millet* – назив који у модерном турском језику означава нацију). Први сталеж чинили су носиоци државних служби, Османлије; они су добијали удео у приходима са царских поседа у замену за вршење службе.

Значајна функција таквог поседничког система била је обезбеђивање коњице. Земљопоседник – спахија био је у почетку чиновник који је прибављао изванредан број људи у складу са површином свога имања – тимара. Спахија није полагао право власништва земље, али је примао доходак, као и изванредан број дана сељачког кулука.

Сакупљао је одређени десетак од сељачке жетве довољан да издржава коњаника, кога је био дужан да пошаље у летње походе, а у име султана сакупљао је од немуслимана лични порез у замену за војну службу. Систем је био мање насилан према сељацима, нудећи им већу сигурност него што је то раније био случај. Тимарска пољопривреда стварала је вишкове за издржавање војног слоја, док су градски цехови снабдевали војску потребном опремом.

Турски освајачи су били склонији да живе у градовима, а имања држе у плодним равницама. Њихово насељавање било је усредсређено на долине и речне басене источног и средишњег Балкана и на градове. Ипак, османско раздобље било је сведоком сеоба у размерама невиђеним још од доласка Словена. Народ се склањао са путева којима су пролазиле војске и био расељаван из војних или политичких разлога.

Део становништва одлазио је на север, повлачећи се с остацима српског краљевства, из Македоније, а потом и преко Саве и Дунава, пошто су га Угри и Хабзбурзи позивали да обрађује и брани граничне области. И Турци су, како би обновили привреду и становништво својих недавних тековина, привлачили досељенике разним повластицама. Честе су биле и локалне сеобе, како би се избегле одмазде после устанака, или девширме – мобилисање хришћанских дечака, који су одвођени да постану робље за султанску управу или да од њих буде створена елитна нова војска, јаничари.

Први турски напад пореметио је живот у житородним низијама, те је сеоско становништво често бежало у више и безбедније пределе, где су се Словени помешали са Власима, славизирали их и прихватили начин живота њиховог села. Мноштво их се иселило у Далмацију, где су потиснули романско становништво. Планине су постале уточиште у временима опасности и извор становништва у другим временима. Народ није био подложен стварној власти, очувавши или вративши се на полуномадски начин живота, са минималном пољопривредом, сточарством и задружном организацијом. Сваки следећи талас сеоба у планине и са планина освежавао је историјско памћење и унапређивао процес мешања словенских етничких група и дијалеката, учвршћујући корене етничке културе развијајући локалне заједнице као извор идентитета.

Истовремено, на периферији Царства и непосредно изван ње, међу расутим или преко граница протераним становништвом, које се нашло у млетачком приморском ободу и у угарским и хабзбуршким пограничним равницама, развиле су се сложеније друштвене

структуре, као посреднице између балканског света и остатка Европе. Даље на истоку слабење словенских краљевина и Византије омогућили су румунским кнежевинама да ојачају. Када је Османско царство напослетку проширило своју власт на њих, било је то на основама уговора закључених 1392. и 1413, којима су њихови владари претворени у султанове савезнике и вазале који су плаћали данак.

Османском царству су румунске кнежевине биле потребне као међуобласти које су прилагале новац и обезбеђивале намирнице. У Влашку и Молдавију се нису населили Турци и њихово постојање никада није доведено у питање. Као једини преостали православни владари на Балкану, њихови кнежеви (на румунском познати под титулом „домн“), бирани од стране земљопоседничког бојарског племства, видели су себе као наставак византијске традиције. За разлику од остатка полуострва, култура румунских земаља била је повезана са кнежевским дворовима, племством и црквеном хијерархијом. Сажета од стране румунског историчара Николае Јорге (Nicolae Iorga) у термин *Византија после Византије*³, то је била поствизантијска култура која се суочила и са Турским царством и с Европом.

Османско царство је било највећа муслиманска држава. Његови владари теоријски су били поглавари свих муслимана још од 16. века када је султан преузео калифат, али у својим европским поседима владали су хришћанском већином. Османски Турци су припадали главном, сунитском, огранку ислама, а следили су ханафитско тумачење куранског права, које је било најраширеније и најлибералније. Ислам је на Балкану остао гранична религија, налазећи се у сталном додиру са хришћанским веровањима и јересима, са много преобраћеника и прикривених хришћана. У његовом крилу налазила се и секта бекташија, са својим другачијим веровањима, привлачна бројним преобраћеницима. Изданак шиитског учења, имала је бројне додирне тачке са хришћанством.

Хришћани и Јевреји сматрани су посебним милетима, којима је било дозвољено да задрже своје законе и обичаје, мада с извесним ограничењима. Њихови главари, које је потврђивао султан, били су део званичне хијерархије Царства и корисни за спровођење одлука власти. Јевреји протерани из Шпаније избегли су у градове

³ Nicolas Iorga, *Byzance après Byzance*, Balland, Paris 1992 (први пут објављено у Букурешту 1935).

Османског царства. Освајачи су ојачавали Цариградску патријаршију како би спречили папство, повезано са противосманском борбом, да привуче њихове хришћанске поданике у унију. Турци нису разумевали канонске финесе аутокефалности, сматрајући све православце делом Римског (Византијског) милета. Помесне хијерархије с огорчењем су прихватале заштиту цариградског патријарха.

Јединство Источне цркве у Османском царству омогућило јој је улогу очуваоца на више начина. Пошто су њени виши достојанственици били Грци, хеленска култура је наставила да живи. На нижем нивоу народна култура очувана је преко сродственичких заједница. Балкански хришћани били су заштићени од смутњи које су завладале Европом током верских ратова. Одржали су се пред надирањем унијатизма на ободима, пошто су католичке силе при укључивању православног становништва у своје државе примењивале услове из 1439, према којима је папска супремација прихватана у замену за очување источног обреда.

Православно јединство је штитило и од исламизације, иако таква асимилација није била активно спровођена. Османска власт је у суштини доприносила опстанку разних народности, захваљујући неетничком својству њене елите. Вршиоци дужности су били муслимани, али је њихова вера била само квалификација за службу, што објашњава висок проценат преобраћења међу потражиоцима повластица и положаја. Захтевана је политичка оданост османском поретку, али су верска приврженост и етнички идентитет били повезани за различите групе.

Охридска архиепископија била је прва православна организација укључена у османско устројство. Турци су ширили њену јурисдикцију како су напредовали ка северу, све док нису ушли у Угарску. Потом је султан, да би пружио извесно задовољење Србима, који су сносили знатан терет рата на обема странама, као и да би осигурао њихов останак под духовном хијерархијом коју би било могуће контролисати, 1557. обновио српску Пећку патријаршију. Патријаршија је тада имала највећу јурисдикцију у својој историји, која се простирала од северне Македоније, преко Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, до православних насеобина на хабзбуршким и млетачким територијама.

У време када је османски образац наметнут балканским земљама, Царство је било на врхунцу своје моћи под султаном Сулејманом Величанственим (1520–1566). Век касније хабзбуршки цареви су зауставили османску моћ, учвршћујући се на рачун феудалних

аристократија новоосвојених поседа. Тада су Турци потиснути на Дунав и Карпате, док је Венеција поново дошла у посед поморских прилаза.

Османски поседи изоловали су највећи део Балкана од остатка Европе, а православље од осталог хришћанства. Грчко православље је већ било антизападно после уништења које су њиховом свету донели крсташи и смртоносни загрљај италијанских трговаца. Таквим осећањима давао је нову снагу начин на који је католичка Европа настојала да наметне папску супремацију као цену за војну помоћ против Османлија, а у случају Словена и Румуна огорчење је доносило унијаћење које је ишло упоредо са потискивањем Турака.

Православни су морали да прихвате да буду становници другог реда у Царству којим су владали муслимани. Њихови епископи или јерарси такође су постали и етнарси, или прваци етничких заједница, укључени у управу и политику, за шта није било упоришта у византијској традицији. Црквени достојници су били слуге султана, чију су самовољу морали на разне начине да умирују. Од њих се очекивало да дају новчане поклоне; накупљене дугове је ваљало надокнадити од верника.

Османлије су ретко доживљавале Православну цркву као могућу опасност. Фанатици су повремено узбуђивали муслиманске руље, а било је и местимичних прогона, али власти углавном нису забрањивале хришћанску вероисповест, све док су хришћани имали на уму свој подређени статус. Опстанак Православне цркве омогућавала је управо њена слабост као организације. Одржавана је у животу захваљујући томе што је већина хришћана била привржена својој вери. С временом је научила мирно да подноси понижења.

Веру је одликовало дубоко осећање идентитета. Постати муслиман значило је постати Османлија – Турчин у свакодневном говору. Иначе, балкански Турци нису се толико разликовали од својих хришћанских поданика. Од краја 15. века њихову већину чинили су преобраћеници, док су им домаћи елементи били непрекидно придруживани. Бугарска, Албанија и Босна су нарочито биле погођене ширењем ислама. Турци су почели да се насељавају у источној Бугарској пре освајања, док су у планинама источне Тракије постојале јереси, мада ту преобраћивање није стварно започело све до 17. века.

Феудални господари Албаније били су ситни и самостални. Османлије су се споразумеле са њима пошто су им понудиле тимаре, али обуздати их било је већ знатно теже. У земљи, која је била

поприште Истока и Запада, водили су притворан живот између православља и католичанства⁴. Широка исламизација започела је пошто је сломљен Скендербегов устанак, подигнут у савезништву са Венецијом, коме је уследио одлазак католика у јужну Италију. Процењује се да је до 18. века око две трећине становништва било муслиманско, док се број католика и даље смањивао после одмазди услед сврставања уз Аустријанце. Многи су постали православни, а још их се више преобратило у ислам. Преобраћења су била најбројнија у средишњим низијама где су постојала верска колебања, а турска власт била присутнија него другде.

Католици су остали на северу, а већина православних живела је на југу. Услед слабљења Охридске архиепископије, којој су припадале албанске епархије, и одмазди које су пратиле ратове 18. века, и православни су почели да осећају притисак за промену вере, тако да се бекташка секта проширила више него у другим крајевима. Сеобе Албанаца на Косово, у Македонију, Тесалију, на Пелопонез и чак на грчка острва допринеле су исламизацији и албанизацији словенских и грчких области. У мери у којој се преобраћивало, племство је постајало делом османске касте – месне, као и оне која је служила широм Царства.

У Босни и Херцеговини муслимани су највећи удео у становништву, од 75%, досегли крајем 16. века, да би до 1800. он био смањен на испод 50%. Првобитно православно становништво тада можда и није превазилазило 10% укупног броја. Настављено досељавање повећало је до раног 19. века њихов удео на 40%. На другој страни, католичко становништво, које се у предвечерје освајања знатно повећавало, непрекидно је опадало путем исељавања и преобраћавања све до раног 19. века, када је чинило мање од 10% укупног становништва Босне⁵.

Исламизација је највише спровођена у средишњој Босни, где је снажна била власт „босанске цркве“, и у областима око којих су се отимала два од три супротстављена хришћанска веровања. Домаће племство задржало је своју улогу као део османске касте, чију је важност увећавао значај Босне као граничне покрајине, која је касније привлачила османске избеглице из изгубљених земаља. Власт

⁴ Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878–1912*, Princeton University Press, Princeton 1967, 5.

⁵ Stoianovich, 145–146.

је држала муслиманска војничка класа, словенска или славизована.

Опадање османске војне моћи омогућило је другој империјалној династичкој сили, Хабзбурзима, да посегну за Балканом и остваре над полуострвом посредан или непосредан утицај. Турска претња је до краја 17. века била сузбијена, највећи део земаља угарске круне поново је освојен, вазална трансилванска кнежевина присаједињена, док је у хабзбуршке земље доведено још Јужних Словена.

Становништво јадранских и алпских обода полуострва налазило се под највећим утицајем европских дешавања после 16. века. У време када је прошао период највеће моћи Венеције, а Запад још није озбиљније ушао у левантску трговину, положај Дубровника омогућавао је овом олигархијском граду-републици да успешније него икада делује као посредник између европске производње, која се налазила у развоју, те, на другој страни, сировина и тржишта османског истока. Дубровник је учествовао у ренесанси, његов положај између Италије и Балкана пружао је његовим становницима јасно осећање идентитета, учинивши их свесним сличности коју су имали са свим Јужним Словенима.

Хабзбурзи су лако спровели промене у вези са локалним поседима алпских војводства у којима су живели Словенци, мада ове, делимично већ германизоване земље, никада нису биле одсечене од остатка Европе. У остацима Хрватске 17. века умањивање овлашћења месних установа представљало је проблем. Хрватско племство, мада је ценило заштиту од Турака коју су им пружали Хабзбурзи, чувало је и заштиту коју је њиховим повластицама пружао идентитет хрватског средњовековног краљевства. Царске власти организовале су одбрану привлачећи граничаре, које је османска власт претходно населила на њеној страни границе. Све избеглице и отпадници расељавани су по крунским поседима, где су им дарована имања да их задружно обрађују. Тамо су им омогућене верске слободе и ослобођени су феудалних обавеза, а за узврат су морали да обављају војну службу.

Неуспех последњег турског упада у Средњу Европу, услед чега је 1683. сломљена опсада Беча, коначно је преокренуо ток ствари. Аустријанци су, заједно са мноштвом јужнословенских војника, умарширали у Србију, где су наишли на подршку. Карловачким миром из 1699. цару је формално враћен највећи део Угарске и Хрватске. Када су се Аустријанци повукли на леву обалу Саве и Дунава, елита Срба пошла је са њима. Како је рат обнављан 1718–1739. и 1787–1792, Аустријанци су продирали дубље у полуострво, подижући станов-

ништво на устанак. Приликом сваког њиховог повлачења почињале су нове сеобе.

Јужна Угарска је практично опустела. Цар је, да би задржао необуздане мађарске племиће изван те стратешке области, њу населио странцима. Највећи део земљишних имања на повраћеним територијама било је даровано страним племићима. После закључивања Карловачког мира, Леополд I је позвао српске избеглице да се населе на граници, издајући том пригодом повељу православној „нацији“. Повељом је Србима дато право на успостављање њихове митрополије на угарским територијама, као огранка Пећке патријаршије.

То је била хабзбуршка верзија милета, сада у потпуности зависног од заштите бечког двора пред притисцима угарско-хрватских установа и Католичке цркве. Такође је наговештена и могућност успостављања једног православног војводе (као војног команданта), што је Угарски сабор одбијао, али се задржао назив Војводина. Војни обзирци помогли су Србима да остваре дароване им повластице, пошто су били потребни аустријским генералима.

Сваки нови рат или упад преко све слабије границе покретао је велике масе, посејавши српска насеља у средишту Хрватске и Угарске. Мада су православни Срби чинили већину становника у институционализованој Војној граници (*Militärgrenze* или Војна крајина, словенски назив од кога потиче и име Украјине), солидарност између католика и православних задуго је остала црта тог испрва војничког друштва које је представљало и препреку турским нападима и оруђе хабзбуршке власти.

Карло VI је 1712, колебајући се између хрватског и угарског племства, поднео Хрватском сабору *Прајмајичку санкцију* пре него што је невољним угарским сталежима предложио осетљиво питање наслеђивања од стране жена из хабзбуршког дома. Хрвати су гласали за *Прајмајичку санкцију*, али су поново истакли посебан положај свог краљевства. Централистичка политика Аустријске монархије у 18. веку била је пре свега финансијска и војна. Пошто није успела у потпуности да потчини угарско племство, морала је да брани и опорезује новостечене земље на други начин.

Колонизација пограничних земаља имала је циљ да брани југоисточне територије, али и да прошири присуство обучене радне снаге и повећа имања подложна порезу. Од својих зачетака у 16. веку у Хрватској, Војна граница се проширила на Војводину и Трансилванију, смештајући коначно толерисане православне Румуне под јурисдикцију српских митрополита. Хабзбуршке реформе побољшале су

положај сељаштва, истичући добробити образовања и повећавајући број школованих Јужних Словена и Румуна.

Крајем 17. века Хабзбурзи су тражили помоћ балканских хришћана у рату против Турака, обећавајући повластице и представљајући се као ослободиоци. Сваки од епископа, дојара, племенских главара и разбојничких вођа, који би своју судбину везао за Аустрију, иступао је тражећи прилику за себе, наилазећи при том на различиту народну подршку. Ратови вођени на османској територији пружали су могућност противницима сваке власти. Разни хајдуци (од мађарске речи *hajdu*, множина *hajduk*) и клефте (од грчког *κλεφτης*) били су атавистички одметници, који су се угледали на нејасне узоре из прошлости.

Балкан је до 18. века имао и своје непостојано становништво сачињено од војника, војних бегунаца и разбојника – људи који су изгубили своју земљу, дом или род услед османских повлачења и одмазди. Постојале су и контролисане хајдучке чете које су сарађивале са властима, као што је било и одметнутих дружина супротстављених властима, али се њихов положај често могао променити. Могли су их употребљавати непријатељи Порте (султанске владе) за ратовање у позадини у време похода, пошто су често гурали сељаштво непријатељу у руке, претварајући сељачку буну у устанак.

Завере и устанци за ослобођење Балкана од неверника били су дело спољних снага, издијали су у забаченим крајевима, и то у ратно време. Топографија Црне Горе спречавала је Турке да на њеној територији успоставе сталну власт. Црна Гора је ишла путем сталних сукоба са суседним османским командантима и муслиманским великашима, развијајући осећање јединства под домаћим митрополитом (владиком) и гајећи представу о себи као јединој српској земљи која никада није изгубила слободу. Подршка народа се, међутим, исказивала једино у виду локалних немира праћених специфичним насиљем.

Позив Петра Великог упућен балканским хришћанима 1711. имао је исти циљ као и декларација цара Леополда из 1690. године. Позив је био срачунат на то да се искористи расположење, за које се веровало да је заправо масовно ишчекивање крсташког рата против Турака. Када је Русија поново ступила у рат са Турском, сама или у савезу с осталим силама, није показала ништа више разумевања за расположење балканских првака и њихових присталица. У ствари, османске снаге су у грчким земљама биле чак и срдечно дочекиване, што је било последица непријатељства које су изазвали венецијански

покушаји покатоличавања православних. Миром у Кучук-Кајнарцију (у данашњој Бугарској) из 1774. руским посланицима на Порти дато је право заступања интереса хришћана.

Хеленизована хијерархија Охридске архиепископије, а такав је случај био и са Пећком патријаршијом, агитовала је против Турака, чак се обраћајући и Риму за помоћ. Зато их је султан 1767. укинуо, формално их потчинивши Цариграду. Права Православне цркве постепено су смањивана. Црква је запала у стање опште корупције и сплетки, приморана да потражи заштиту страних сила, обично султанових непријатеља. Када су биле у питању католичке силе, такви захтеви су сматрани чак и у већој мери нелојалним, нарочито унутар саме Цркве. Управљање погледа ка православној Русији сматрано је природнијим. Руски владари преузели су царско достојанство, сматрајући да је Москва постала „Трећи Рим“, но при том ипак нису уз хришћанство наследили грчко-римску традицију владавине. Епископе су доживљавали као своје слуге, а балканским црквеним поглаварима су нудили изопачени византијски идеал православног царства.

Несигурни у оданост својих хришћанских поданика, Турци су у 18. веку подстицали исламизацију у осетљивим областима. Такав процес постизан је помоћу расељавања Османлија избеглих с изгубљених територија, али чак и у већој мери ширењем муслиманских Албанаца на околне равнице и долине, које су Срби и Грци у великој мери већ били напустили. У поређењу са српским, није дошло до великог грчког исељавања, али су насиља подстакла велике покрете становништва с обала и северних сеоских подручја, где су били пристали уз непријатеља.

Процењује се да је до краја 17. века балканско становништво постало етнички или језички турско у уделу који је највећи био на истоку – 30%, а најмањи – испод 10%, на западу. Потврђени су словенски карактер западних територија и румунске црте прекодунавских источних земаља. Хеленство јужних, приморских области није дошло у питање све до албанских упада. Међутим, јужне и источне копнене области постале су конгломерат народа – Грка, Словена, Турака, Албанаца – неодређеног идентитета и непостојане самосвести⁶.

⁶ Stoianovich, 133. Аутор износи претпоставку да су крајем 17. века до десет процената становништва јужно од Дунава чинили Власи (128).

У верском погледу, противреформација, повезана са Хабзбурзима, најјачала је протестантизам који се међу Словенцима проширио преко њихових немачких племића и варошана. У међувремену је верска књижевност на народном језику створила основе са којих се словеначки етнички идентитет могао да развија у одсуству било каквог институционалног оквира. Немачки елемент је другде потпомагао противреформацију, пошто су Хабзбурзи радо прихватили католичке колонисте из немачких и других царских земаља, насељавајући их у поново освојеним провинцијама. Хабзбурзи су их користили као оруђе против мађарског племства, великим делом протестантског, као и за насељавање опустелих крајева.

У другим крајевима такву улогу у хабзбуршкој политици имали су и православни. Срби су били драгоцене савезници у борби са хрватским племством. Када је Војна крајина проширена, Срби су заједно са хрватским крајишницима имали улогу сличну оној коју су у Трансилванији, против угарског племства, имали Румуни. Тако су Хабзбурзи стекли одану војску која је штитила југоисточне границе Монархије. Аустријанци су, такође, привремено запоседали, управљали њима, па чак и званично присаједињавали османске територије, нарочито делове Србије и Влашке, у раздобљу од 1714. до 1739. године.

Донекле повољно стање у ком се налазио већи део османског Балкана поново је погоршано пошто су Турци прешли у Угарску. Војске су пролазиле преко његових области и задржавале се у њима. Потребе борбе са технички напреднијим непријатељима нагнале су Османлије да се ослоне на ватрено оружје и пешадију смештену у градовима, коју је ваљало плаћати, чак и онда када је регрутована међу робовима. Јаничари нису имали обавеза према становништву, а крајем 17. века допунили су своја примања преузивши занатлијске цехове. Попут других европских владара, султани су, у настојању да створе велику стајаћу војску и исхране престоницу, морали да прошире своја овлашћења у опорезивању пољопривредне производње. Потребни су им били новчани порези како би њима плаћали војску и артиљерију. Две привредне установе које су стајале иза војске – тимарски систем, који су чинили званично привремени земљишни поседи додељивани у замену за војну службу, и ограничавајући цеховски систем занатлијске производње – нису више биле довољне.

Прелазно раздобље 18. века

Традиционална османска социјална структура распала се крајем 18. века. Девширме је опадало заједно са робовском службом у војсци и робовским радом. Заштитници су се наметали сељаштву као други или стварни господари, уводећи наполичарске уговоре којима се настојало да се обезбеди задовољавање потреба градова, упошљавају наоружани најамници и наметну теже форме зависности сељаштву. Нов облик својине земље назван је турском речју *chiftlik* (читлук), којим је изворно означавано земљиште које је „чифт“, пар волова, могао да пооре за један дан.

Читлуци су били концентрисани у средишњим балканским провинцијама, најбезбеднијим и богатим житом, памуком и дуваном. Налазили су се у власништву муслиманских господара и других угледника моћних да их заштите од нереда, који су завладали у балканским сеоским областима пошто је пропао устаљени поредак. Нови господари су наметнули сељаштву положај сличан кметском. Иако је Порта у суштини прихватила такву узурпацију, она никада није формализована. Као што и сам њихов назив наговештава, читлуци нису били пространи – обично су обухватили село са десет до двадесет породица. Тек се мали број читлука у источној Македонији и западној Бугарској проширио на стотине хектара и села.

Претежан сеоски образац у низијама остао је ситнопоседнички. Сродство, домаћинства, села, сеоски савези и племена представљали су извор потпоре, заштите и рада. Такве заједнице имале су посла са званичним закупцима пореза, који су се јавили од како Порта није више могла да рачуна са спахијама, а који су тражили по неколико пута веће десетке жетава од прописаних. Централна власт која је слабила, њена неспособност да спроведе привредне уредбе и закржљао порески систем у ком су само хришћани плаћали непосредне порезе, заједно су доприносили увећавању тешкоћа.

Мноштво сељака из низија напустило је своје домове и расуло се по тешко доступним планинским засеоцима. Организовани око строго устројене проширене породице, издржавали су се од сточарства, на које су наметани нижи порези, при чему их је било лакше прикрити. Нереди у низијама, ограничен број сељака које су могле да издржавају планине и исељавање, изазвали су нагли пад укупног становништва Балкана – али с истовременим порастом градског

становништва – од његовог врхунца у 16. веку од око осам милиона, до мање од три милиона средином 18. века.⁷

Нови земљишни режим ишао је напореда са већом месном аутономијом на периферијама Царства и развојем хришћанских, углавном грчких, градских заједница. Одсуство хришћанског земљопоседничког племства омогућило је трговцима уздизање у многим својствима. У 18. веку су неки од тих угледника, путем трговине и зајмова, чак стекли управу, ако не и власништво над земљом. Различити системи закупа земљишта и сељачке зависности суштински су постали наследни за хришћанске заједнице, породице и чак појединце, нарочито на ободима полуострва удаљеним од средишњих читлука и Цариграда. Сеоски угледници били су произвођачи, али и скупљачи пореза унутар заједнице, трговци пољопривредним производима, дућанције, увозници и зајмодавци. Обичним сељацима они су обезбеђивали зајмове и заштиту у замену за њихове услуге, посебно у грчким земљама где су се поменути односи претворили у наследну ренту и радне обавезе.

Даље сеобе ка Влашкој и Угарској такође су биле проузроковане метежима. Тако се све већи број Словена придружује Грцима у трговачкој мрежи насталој на периферији османске привреде. Њихов нови смештај омогућавао им је ослонац на сигурније издржавање и на трговину с османским Балканом, често усредиштену у градовима. Поменути покрети проширили су све већи ток балканске трговине ка Средњој Европи, одвраћајући га од Цариграда. Османско царство ослањало се све више на увозне производе, пошто домаћа производња није више могла да задовољи потражњу државе и градова. Зато је пословање трговаца, чак и изван османске територије, постало значајније него што се икада желело, судећи према слову изворних османских исламских концепција и њиховом моралном учењу.

Пошто су се европски трговци плашили непријатељстава и нереда на друмовима, углавном су Грци, али и Јевреји и други староседеоци, створили градску мрежу широм Балкана. С изузетком јужне Грчке, она је била усмерена ка Средњој Европи. Највећи део трговине на обе стране границе налазио се у рукама домаћих, балканских трговаца. Хабзбуршка монархија није у великој мери искористила све развијенију трговину с Османским царством како би

⁷ Lampe and Jackson, 38.

господарила граничним територијама, а још мање да у привредном погледу продре на Балкан.

Грчко становништво Цариграда очувало је своје трговачке кругове. У Тракији и у престоници окупили су се такође, заклоњени иза Патријаршије, остаци византијске аристократије. Прилагођавајући се новим условима како се освајање стабилизовало, а користећи се предностима које су задобили уклањањем италијанских трговаца из османске трговине, они су у највећој мери искористили указане прилике и постали банкарни Порте и саветници Патријаршије. Били су то фанариоти (названи по престоничком кварту Фанару у ком је столовао патријарх), око чијег језгра су се окупљале придошлице. Какви год одиста били њихова генеалогска уображења и етнички корени, фанариоти су у пракси представљали православну аристократију, врх грчког света у Османском царству. Развој су им омогућили њихов положај, културно залеђе и приступ на Порти.

Нигде фанариоти нису били успешнији него у румунским кнежевинама, где је опадајуће Османско царство успело да учврсти своју посредну власт на рачун домаћег земљопоседничког племства. Уз ратове, који су на њиховим територијама сејали пустош и ометали привредни развој, кнежевине су у појединим раздобљима падале под страну окупацију, да би напослетку изгубиле делове Молдавије, чији је север, односно Буковину, 1775. заузела Аустрија, док је 1812. Русија запосела њихов исток, односно Бесарабију.

Сувише слаба да заузме Молдавију и Влашку, Порта је подносила стална колебања оданости њихових кнежева и аристократских струја, и то све док султанско сизеренство не би узурпирао један или други империјални непријатељ, као и докле год би сама могла да сплеткари и утиче. Кордон османских утврђења, чија се територија све више ширила, потиснуо је кнежевине од Дунава и Црног мора, и Порта је све више утицала на избор њихових владара.

После 1615. Порта је почела кнежевско достојанство да дарује појединцима чију је поузданост јемчио горњи слој цариградских фанариотских породица. Затим је, од 1711, започела највише достојанство у кнежевинама да поверава самим фанариотима, што се слагало са Портином спремношћу да ојача фанариотску моћ да би стабилизовала нестабилну османску привреду. Кнежеви нису више могли да играју улогу у међународним односима југоисточне Европе или да држе самосталне оружане снаге, али је сукоб супарничких царстава очувао њихову аутономију, колико год она била ограничена.

Чак и у то време раздобље фанариотске владавине у кнежевинама све више је посматрано као опадање. Управо је систем вредности заснован на оданости Порти, заједно са конзервативним православљем, заснованим на поствизантијској традицији између Османског царства и Европе, довео кнежеве у додир са просвећеним апсолутизмом. Румунски кнежеви су спроводили реформе, али су оне, иако су њихове мере биле непосредно погодне за сељаке, а њихов крајњи домет теоријски представљао укидање кметства, тешко могле бити примењене због противљења бојара, који су представљали водећи политички слој. Ове реформе, прогони свих који су тражили подршку у иностранству, као и уздицање фанариота до кнежевског достојанства, проузроковали су отпор.

Појачано је економско искоришћавање кнежевина. Данак Порти је остао непромењен, али су финансијски притисци углавном повећани. Поред ратних пустошења, највеће финансијско оптерећење било је по свој прилици повезано са кнежевском инвеституром, која је у пракси била продавана ономе ко понуди више. Такви владари стизали су у своју кнежевину заједно са својим дуговима, рођацима, саветницима и службеницима. Османски захтеви за намирницама су повећавани, што је разарајуће деловало на привреду. Производи на које су Османлије имале право првенства (у које су спадале житарице и стока) одлазили су у Цариград по ценама одређеним далеко испод њихове тржишне вредности.

Кнежеви су били једва нешто више од узвишених високих чиновника одговорних султану, и он је могао да их смени и чак погуби због издаје. Владали су кратко, а њиховој владавини недостајала је стабилност, али су и даље уживали апсолутну правну власт на територији своје кнежевине. Скупштина – установа путем које су бојари бирали владаре, решавали значајна питања и настојали да утичу на власт – почела је да опада, да се после средине 18. века више не састане, чак ни формално ради избора кнежева. Целокупан државни апарат коришћен је од тада само како би изнудио што је више могуће новца са потчињене територије.

Међу бојарима је постојало опште незадовољство „грчком“ владавином, ограничењима наметнутим власти њихове олигархије и у још већој мери непоштовањем њиховог права да бирају кнежеве. У свом незадовољству неки од њих су тражили помоћ од Русије и Аустрије, други су емигрирали у јужну Русију или у Трансилванију, али није уследила насилна акција пошто је фанариотски режим, у крајњој линији, био прихватљивији од аустријске или руске власти.

Две кнежевине, Влашка и Молдавија, имале су истоветан статус, њихово становништво је живело истим начином живота, с истим прелазом са сточарских брда у земљорадничке равнице и градовима између њих, у којима су живели бојари, иако су њихови поседи били сеоски. У трансилванској кнежевини такође је живело већинско румунско, православно становништво, док се положај области колебао између угарског и османског сизеренства, све до 1688, када је коначно враћено угарској круни. И ту је племство било доминантан слој, али је становништво било подељено на бројне „нације“ и „вероисповести“, остављајући по страни већинску етничку заједницу, састављену готово у потпуности од покмећених сељака.

Протестантизам се показао постојанијим у Трансилванији него било где другде, тако да су се хабзбуршки владари суочили са задатком да надвладају већином протестантско угарско племство. Зато су тражили покатоличене преобраћенике зависне од бечког двора, пружајући тако православно свештенству прилику да поправи своје стање прихватањем услова Фирентинске уније. Но, и поред тога унијатска црква није била прихваћена као једна од успостављених религија, нити су било Мађари, било масе верујућег православног сељаштва, на њу гледали са наклоношћу. Међутим, она је постала средиште румунског интелектуалног покрета, и то због својих веза са Римом и због свог латински образованог свештенства. Са реформама Јозефа II напуштена су настојања да сви Румуни буду сматрани за унијате, а православни у Трансилванији и другде у Монархији почели су да бивају толерисани.

Постепено повлачење Османског царства погодовало је Млечима и нарочито хабзбуршким владарима, и то у већој мери него месним племићима и остацима њихових установа. Хрватска је била краљевство, за Угарску везано династичким уговором који је формално обезбеђивао аутономију „нације“ њених племића. Међутим, садржај тог уговора колебао се у складу с односима снага између владара и племића, као и рата и мира. Покушаји племства да очува своје повластице и аутономију навели су га на прихватање *Праїмайичке санкције* у замену за обновљену гаранцију његове аутономије, са посебним нагласком на заштити његових привилегија.

Власт је била оличена у бану, који је представљао Круну, и Сабору, у ком су се налазили великаши, прелати и представници нижег племства и слободних градова. Претежан политички утицај био је конзервативан тако да је, да би се одбранила од царских реформи, Хрватска предала већи део своје аутономије Угарском сабору.

Повраћене земље држане су изван Цивилне Хрватске и прикључене су Војној граници под непосредном царском управом. Обновљена власт је у Славонији доделила поседе немачким и угарским племићима, оставивши област на пола пута између аутономне хрватске и угарске власти.

На обе стране границе постојао је непрекидан покрет који је било тешко обуздати, с упадима које су с обе стране вршили нередовни одреди и разбојничке банде. Чињеница да су Хабзбурзи користили становништво настањено око границе, које су већином чинили православни Срби, насељавајући га као војне колонисте, представљала је извор њихових трвења са Хрватским сабором. Хрватско племство желело је поново да успостави стари феудални поредак, а Католичка црква се супротстављала слободи дарованој православнима. Војна Хрватска је, у сваком случају, остала једна од најсиромашнијих области Хабзбуршке монархије, која је и даље Аустрији давала војнике. Ти царски Срби и Хрвати употребљавани су у ратовима 18. века, и то не само на Балкану.

Променљива граница између млетачке Далмације и Османског царства такође је била позорница непрекидних борби и постојаног прилива избеглица из залеђа. Досељеници су до краја 17. века довршили славизацију приморске области, иако је венецијански италијански језик потом ушао у градове преко политичких и културних утицаја. Дубровник је, иако у опадању, остао за Балкан прозор отворен према Западу.

Јозеф II и Катарина II створили су до осамдесетих година 18. века планове о подели султанових европских провинција. Зато су два царства и заратила против Турске у раздобљу између 1787. и 1792, али како се столеће приближавало крају пропали су и пројекти поделе. Западне силе, које су до тада заједно учествовале у левантској трговини и нису имале агресивне циљеве према Османском царству, чак ни пре Француске револуције нису могле да га препусте Русији и Аустрији.

Међутим, бојазан од могућих будућих похода ослоњених на незадовољство хришћана, нагнала је Порту на одмазду. С одмаздом је ишло и прво званично подстицано преобраћање у ислам становништва посебно осетљивих области – углавном албанских планина и околне српске и грчке територије. Опсежни походи које су покретали одани албански главари и великаши били су успешни, али контрапродуктивни. Довели су до погоршања односа између муслимана и хришћана, и уз то отворили пут делатностима аустријских

и руских агената на територијама над којима Порта није могла да наметне своју власт.

Другде је османска реакција била мање сурова у настојању да повећа моћ водећег грчког елемента. Фанариоти су могли да увере Порту како ће снага њиховог православног милета спречити преврате, као и да ће јој фанариотске привредне делатности донети већи порез. Пошто су отишли у Аустрију, пећки патријарх и његови епископи испрва су замењени поузданим Грцима, мада су напослетку оба аутокефална православна средишта, Пећ и Охрид – и даље номинално самостална од Цариграда – заједно укинута.

Политичке снаге на Балкану имале су, све до рата из 1787, знатну сарадњу с Аустријом и Русијом, док је одговор Порте на свеprisутно опадање била реформа. Османски реформистички државници боље су разумевали стварност промена на Балкану него Аустријанци и Руси. Међутим, они нису могли да се споразумеју са новим снагама пониклим међу њиховим балканским хришћанским становништвом у јеку ратних пустошења и усред слома средишње власти над читавим областима.

У турском периоду на Балкан су продрле тековине разних цивилизација. Византијска цивилизација, која је у основи постала грчка већ у време освајања, настављена је преко грчке превласти у Цркви, и касније оличена у фанариотском утицају и трговини којом су преовладавали Грци. Турске тековине, продревши и пре освајања, пристигле заједно са војском и државном управом, затим раширене путем исламизације, напослетку су посредно распршене на север, правцима српских сеоба. Истински западни утицаји, супротстављени оним средњоевропским, дошли су морем и имали дуготрајнијег одраза само дуж западних обала полуострва. Ширење Хабзбурга, ратови и трговина донели су средњоевропске тековине упоредо са просвећеношћу Јозефа II. Европски утицаји који ће подстакнути далекосежне промене почели су крајем 18. века бојаљиво да зраче из Француске, преко трговине и дипломатије, па чак и у интелектуалном погледу, као супротност административној просвећености. Тада је Француска револуција одвратила пажњу Хабзбурга од Балкана, док је на полуострво донела револуционарне идеје повезане са појмом „нације“.

На прелазу векова Балканско полуострво је утонуло у безвлашће пошто су моћни пустолови проширили личну власт са својихседа на читаве области. Локални управитељи, албански и босански великаши, одметнути јаничарски команданти и остали ратни господари

који су живели од земље одбијали су наређења царске власти, стављајући се између султанске власти и њених хришћанских поданика. У својим намерама против Порте служили су се хришћанима, као што је и Порта користила хришћане против њих.

Променама су доприносили: увођење нових пољопривредних култура услед растуће европске потражње, као и покушаји реформи сања централне власти и војске у складу с европским узорима. Окретање гајењу посебних пољопривредних култура и стоци за страна тржишта, до чега је дошло у граничним областима, пореметило је систем снабдевања Царства, чији су велики градови зависили од балканске пољопривреде. Ове тешкоће додатно су увећане ратовима, губитком богатог Панонског басена и психолошким ударом који су Царству нанеле последице пораза у ратовима са хришћанским силама. Сви који су могли једноставно су отимали земљу. Порта више није могла да рачуна на службу и дажбине јаничара, османске касте која је, у мери у којој се одржала, измакла свакој власти.

Црква је служила као највећи баштиник и носилац традиције, тако да османске власти никада нису утицале на веровања хришћана. На Балкану је наставила да живи народна књижевност, верска али не искључиво таква, са народном традицијом приповедања прича из живота светитеља, мученика, краљева и јунака. Подвизи византијских ратника и трагедија пада Цариграда, легенде о српским краљевима, светитељима и витезовима и њиховој пропасти, очували су осећање одвојеног, православног идентитета, као и осећање историјске повезаности дотичних култура.

Нису сви били православни, чак и поред тога што је православних било свуда. Унутар трију религија – православне, католичке и ислама – вера, географија и историја створиле су појединачне идентитете, који су се и разликовали и подсећали једни на друге. Међусобне разлике често су појачаване недовољним приходима. Када је реч о међусобним сличностима, оне су чиниле конгломерат повезаних култура, обележених заједничким историјским искуствима, која су на њих утицала у различитој мери.

На Балкану је постојао османски поредак све док Царство није изгубило могућност стицања богатстава помоћу неограничених војних могућности, мада такав поредак, иако је одвајао Балкан од остатка Европе, никада није представљао гвоздену завесу. Царство није успело да успостави чврсту управу над облашћу која је била тако отворена ка северу и Средоземљу. Становништво полуострва,

углавном одсечено од каснијег културног развоја Европе, није било лишено ранијег заједничког културног наслеђа.

Основа за подизање буна наложена је у чињеници да су Турци били друге вере. Тема о ослобађању Балкана од неверника постала је заједничка свим противницима османске власти још од освајања. До 1800. повремене сељачке буне постале су осетљивије на пропаганду, пошто су читавим провинцијама завладали нови земљопоседници или ратни господари одметнути од закона, који би, када би отели земљу, наметали нове порезе и терорисали хришћане, како сељаче тако и њихове прваке. У многим областима хришћански сељаци су очили су се са некадашњим војним крилом османског поретка, које више није спроводило султанове законе, већ се окренуло стицању власти на штету сељака и султана. Хришћане, који нису успели да се уздигну у новим поремећајима, лако је могло захватити револуционарно расположење, али су се изданим осећали и они чији је успех код нових господара изазвао гнев.

Трајан Стојановић је истакао значај миленаризма на Балкану⁸, који је свој врхунац достигао у другој половини 18. века. Веровањима у долазак ослободилачког месије, у обличју неког претка или средњовековног јунака, придодате су природне појаве тумачене као знамења ослобођења и обнове до којих ће се доћи ратовима, епидемијама и побунама. Била су то очекивања повратка златног доба – „ре-волуција“ ако употребимо Стојановићев израз – истовремена, међутим, и са Француском револуцијом и њеним наступањем широм Европе, комешањима међу Јужним Словенима и Румунима у хабзбуршким областима и стрепњама од безвлашћа и нових насиља у османским земљама.

У румунским кнежевинама, Србији и међу грчким грађанством миленаризам је бар површно примао просвећеност. Упркос безаконју, наступио је препород трговине, пошто је европска трговина у експанзији подстицала раст трговачког и поморског слоја, нарочито дуж хабзбуршке границе и у приморским земљама. Османско непријатељство спречило је да европски интереси стекну непосредну трговачку превласт, док је војна оријентација Османлија одвратила муслимане од масовнијег уласка у трговину. Зато је трговина поговодила хришћанским трговцима, нарочито Грцима.

⁸ Stoianovich, 168–170.

Управо су трговци, који су управљали већином трговине с остатком Европе, чинили језгро новог балканског света осетљивијег на западне утицаје, представљајући, такође, чак и зачетке световне интелигенције. Западна цивилизација није више доживљавана као у основама различита и одвојена од православља, већ као првенствено световна и позната под новим именом – просветитељство. Световњаштво је православним балканским трговцима и интелектуалцима пружило прилику да се на нивоу свакодневног живота поистовете с Европом.

Трговци из румунских кнежевина и јужне Угарске, као што је то био случај у градовима широм Европе, били су главни носиоци оваквог дуђења. У Европи су их подигле делом западне политичке идеје и класични препород, пошто су самосвест добијали или стицали из баштине грчког класичног наслеђа. Балкански учени људи, који су углавном деловали у Хабзбуршкој монархији, били су обузети занимањем за културно наслеђе родних земаља с обе стране границе па су понудили богатство балканског мита и поезије одушевљеним европским писцима романтичарског раздобља. Филантропи и зависни интелектуалци почели су да потпомажу културни живот својих постојбина.

Почетком 19. века периферије су ступиле у раздобље промена, слично времену османског освајања. Просвећена и романтичарска Европа и хеленство поново су се међусобно открили, али је управо српској подељености између напредне и снажне Аустријске монархије и заостале и слабе Османске царевине било суђено да започне процес осамостаљења. Додир између нових идеја на просторима северно од Дунава и зло стање у ком су се налазили до очаја доведени сељаци насељени у областима јужно од те реке, напослетку су запалили пламен револуције.